

על משוגות הניקוד בכתב יד קאופמן של המשנה¹

דברי מבוא

1. שתי מסורות הלשון העיקריות המשוקעות בכ"י קאופמן (=ק) של המשנה² — זו המסורה בכתב שלו (להלן מסורת הסופר) וזו המסורה בניקוד שלו (להלן מסורת הנקדן) — מובדלות הן זו מזו בעניינות הרבה בכללים ובפרטים. בבירור ראשון של היחס בין שתי המסורות הללו,³ ראינו לקבוע שהקו הבולט החוצה ביניהן מתגלה בטיב המסירה של קווי לשון נדירים: מסורתו של הסופר מקיימת הרבה צורות, תיבות ושימושים עתיקים שנדחקו בידי הנקדן מפני שלא היו ידועים עוד בימיו; הללו נזדמנו מלכתחילה רק לעתים בטקסטים של ספרות חז"ל ובמרוצת הדורות נשכחו או הושכחו. בדרך משל, צורת הבינוני "פעול" ששימשה שימוש פועלי (במקביל לצורה הרווחת פועל) בבניין קל הייתה ידועה במסורתו של הסופר, אך היא נדחת מכתב-היד בידי הנקדן שלא הכירה עוד: "וכי ידיו של משה שבורות מלחמה" (ראש-השנה ג, ח). מסתבר שהסופר כיוון לקרוא שבורות, אך הנקדן הטא אחרי הרבים לקרוא שבורות.⁴ ועוד דוגמה, יש בידינו עדויות ברורות שה"א הידיעה הייתה שומטת לפני עיצור גרוני⁵: "הפיגס הירבוזון השוטים וחלגלולות" (שביעית ט, א); וזוהי גרסת הסופר המקיים ה"א הידיעה בשני השמות הראשונים אבל לא בשלישי, הפותח בחי"ת, ברם הנקדן מוסיף ה"א על פי כללי "הדקדוק" וקורא: והחלגלוגות. וכן "איזוהי דרך ישרה שידבק בה אדם" (אבות ב, ט), כן גורס סופר ק, אבל הנקדן מתקן וקורא האדם.⁶ ואין כאן אלא דוגמאות שתיים מני רבות.

1 מאמר זה הוא המשך למאמרים קודמים, שבאו לעמוד ולהעמיד על טיבן של שתי המסורות העיקריות בכ"י ק. כשכל אחד דן בסוגיות אחדות מצדדים שונים. כוונתי למאמרים: (א) 'צורות נדירות'; (ב) 'כתיבים שלא הובנו' (לשונונו מה תשמ"א עמ' 85 ואילך, לענייננו חשוב במיוחד העיון בסעיפים 3-4 בעמ' 87-88); (ג) 'נשכחות בלשון התנאים' (למאמרים (א) ו(ג) ר' רשימת הקיצורים).
2 ראה 'נשכחות בלשון התנאים' סעיף 28 ובמיוחד הערה 95 שם.
3 ראה המאמר הנוכח בהערה הקודמת במיוחד בסעיפים 28-36.
4 דוגמה זו כאחרות נמצאת בבירור המפורט ב'צורות נדירות' סעיפים 17-19.
5 ראה עדה ולשון ר' עמ' 103-104.
6 ראה ליון מבוא עמ' 46.

2. יש בידונו להצביע על קו נוסף המלמד על ההבדל בטיב המסירה בין שתי הידיים העיקריות בכי"ק. מתכוון אני בזה למשוגות הנקדן המתגלות פה ופה בכתב היד. ניכר בבירור שמסורת הקריאה שהייתה בידיו במשנה זו או זו הייתה רופפת ולא מאוששת דייה, והוא משתבש כאן וכאן בקריאתן של מלים אחדות ומגלגל מהן צורות תמוהות או צורות שאינן ממין העניין כל עיקר.

3. יש להדגיש דבר שאין בו ספק, נקדן ק הוא מסרן מהימן ומשובח. רוב המשנה שיצאה מתחת ידיו שומרת על קווים של עתיקות יומין ברוב פרקי הדקדוק ובשפעי תיבות בודדות. דבר זה הוראינו לדעת אותו במחקרים לא מעטים.⁶ הניקודים⁷ רבון (ולא רבון), בְּרִיָּה ואחיותיה, הַחִיל (ולא הַחִיל), סְכִין (ולא סְכִין), סְפָּסֶל (ולא סְפָּסֶל), אָמְתִי במ"ם דגושה, שֵׁם לְוִי (ולא שֵׁם לְוִי), אָחִיוֹת (הריבוי של אחות), אָפֶר (ולא אָפֶר) — "אחר", לולֵפִים בכי"ת דגושה, תְּחִית הַמֵּתִים, פְּעַל וְנִתְפָּעַל חסרי הדיגוש בעין הפועל⁸ ועוד שפעי פרטים וכוללות לרוב שנידונו בספרות המחקר; כל אלה קובעים מקום חשוב למסירתו של נקדן ק במסורות לשון חכמים.¹⁰

4. בכל זאת, ניכרים במקומות אחדים גם אותות של רפיון במסורתו של נקדן ק. אמת לא כל משוגותיו של הנקדן הן ממין אחד. יש מהן שגיאיות שאינן אלא פליטות קולמוס ואשגרות, העשויות לצאת מתחת ידיו של המעולה במעתיקים, ואין בהן כדי לערער דבר במסורתו.¹⁰ אולם אנו עניין לנו כאן במשוגות המלמדות בדרך ודאי שיש משניות שלא הייתה בידו מסורת מכוונת בקריאתן. בחינתן של התיבות או הצורות שהנקדן טעה בהן מגלה שיש מהן צורות נדירות ביחס, אך יש ויש מהן גם צורות שאינן נדירות כל-כך. במקומות אלה אין הנקדן ממיר צורה אחת בצורה חֲלִיפָה שיש לה שורשים במסורת כלשהי, אלא יוצאת מתחת ידיו קריאה משובשת המוסרת צורה תמוהה או צורה שאינה ממין העניין. ואין פלא שבמקומות אלו הוא מעמיד עצמו מול כל כתבי היד האחרים המקיימים קריאה מדויקת. נבוא עתה לפרט דברינו ולפרשם.

6 אלה הם החיבורים העיקריים שעסקו במסורות הניקוד של ק: ילון מבוא עמ' 28–31 ובעשרות מקומות אחרים בספר; ארבעת מאמריו של י' קוטשר העוסקים בכי"ק שנרפסו מחדש בספרו 'מחקרים בעברית ובארמית' (עמ' עג–קסח; תמד–תנד), וראה המבוא שלי לכי"ק פרמה ב' של המשנה (עמ' 169–182), וכן ספרי 'פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה' (=עדה ולשון ו' עמ' 15–33, 53–68, 77–88, 97–128). ואין צריך לומר במאמרים הנוכחים לעיל בהערה 1. בד"כ החיבורים הנ"ל עוסקים בכי"ק בכלל, אבל הרבה חומר לשוני, שנידון בהם מיוסד על הניקוד בכתב-היד.

7 הניקודים שאנו מזכירים כאן ורבים רבים שכמותם נידונים בחיבורים שפורטו לעיל בהערה 6 ולא יקשה על המעייין להגיע אליהם.

8 אך ראה משי"כ בינשכחות בלשון התנאים' הערה 116.

9 קיומן של צורות בשני בניינים אלו במסורת הניקוד של כתב יד קאופמן נידון רק לאחרונה בעדה ולשון ו' עמ' 125–127.

10 וראה עוד בעניין זה משי"כ בינשכחות בלשון התנאים' בסעיפים 34–35.

110 כמה מהן נתפרטות והולכות להלן בסעיפים 28–36.

של משנתנו: "אם יש בו רוחב שתי שערות, מצרפן וכו'"; יוצא מכלל זה רק חלקה הראשון של משנתנו בנגעים לפי מסורת הנקדן של ק: "אם יש בו רוחב שתי שערות, זוקקה לשער לבן ולפיסיון וכו'".

8. (ג) חזרנו על כל היקרויותיו של זקק בלשון התנאים ומצינו ששתי משמעויות עיקריות נתונות בו (למעשה, שני שורשים שונים מעיקרא לפנינו¹⁶): (א) זק"ק שעניינו קשר, צורך, חיוב וכדומה, משמש לעולם בבניין קל ונפעל בלבד, כגון: "מי שיש לו אח מכל מקום, זוקק את אשת אחיו ליבום" (יבמות ב, ה); "זוקקין ליטמא" (נגעים ב, ד); "זוקקה לקטן" (יבמות, ו, ח); "עד שלא נזקק לטומאה" (טהרות ד, יב); וכמובן גם שם הפעולה, של בניין קל (ונפעל) זיקה (>זקה).¹⁷ אך (ב) זק"ק שעניינו טיהור, צירוף, סינון וכיו"ב משמש בלשון התנאים בבניין הכבד בלבד, כגון: "המוכר שמן מזוקק" (בבא-מציעא ג, ח).¹⁸ המקום היחיד שבניין כבד משמש בו בהוראת זיקה — 'קשר, חיבור, צורך, חיוב וכדומה' בספרות התנאים הוא המקום הנזכר ממשנת נגעים בניקודו של ק: "זוקקה לשער לבן".

9. אמת, כל אחד מן הקשיים שהעלינו אפשר לישבו כשהוא לעצמו; אפשר לה למלה שתזדמן אך פעם אחת במקור מן המקורות, אף מבנה תחבירי כלשהו יכול שייקרה בדרכנו בפניה נידחת פעם אחת בלבד; ברם, משמצרפים את כל הקשיים כולם: צורת עבר של בניין ופעל שנשתכח, שימוש של צורת עבר במקום שההקשר המיידי והמבנה התחבירי מחייבים צורת בינוני, שימוש מסופק של זק"ק בבנין כבד במשמע של 'קשר, צורך, חיוב וכדומה', כל אלה כולם מערערים את עדות הנקדן של ק. ואם אנו מוסיפים את עדותם הסותרת של כתבי יד טובים שיש בהם ניקוד הלא הם כ"י פרו וכו' אנטונין לסדר טהרות הגורסים "זוקקה לשער לבן וכו'" (אף כ"י פס, כ"י ת ודפוס ליוורנו גורסים כן, גם ילון היטיב לנקד כמותם), הרי שאין לפקפק בדעה שנקדן ק נשתבש כאן בקריאתו. הקריאה זוקקה המקוימת בידי עדים טובים מיישבת את כל הקשיים, צורת בינוני זו בכינוי המושא עולה בקנה אחד עם מצרפן, אין מצרפן¹⁹ שבחלקה השני של המשנה; לפנינו צורה בבניין קל ולא בבניין פֶּעַל המוקשה מצד צורתו ומצד הוראתו בפועל זה.²⁰

16 ראה מילונים.

17 הניקוד זיקה (ללא דגש בקו"ף) מיוסד על מסורתם של כתבייד רבים. כך ניקדו ק, פא (בחלקו המנוקד) ופס ביבמות ג, ט (פעמים), בסנהדרין ט, ד ובבכורות ד, ט. וכן מנוקד במשניות דפוס ליוורנו תרפ"ט בסנהדרין ובבכורות אבל ביבמות מנוקד זקת — בדגש וכן ניקד ילון בכל מקום. וברור שמכתחילה צורת זקה עיקר (במשקל קטה) בדומה לסקה מסב"ב, עלה מעל"ל: ביטול ההכפלה בקו"ף < זיקה תנייני הוא מחוץ ללשון התנאים אנו מוצאים כמה סטיות מתפוצה זו. למשל במקרא משמש הקל זיקו במשמעות 'צירוף וסינון': "ומקום לזהב זיקו" (איוב כח, ט), אף מצאנו נודקק (בבניין כבד) שעניינו 'קישור וחיבור' במקורות מאוחרים: "מעשה באשה שנודקק לה אדם אחר" (במדבר רבה ט) וכן מצאנו הפעיל והופעל (הזקיק, הוזקק) בהוראה זו בספרות האמוראים (ראה מילונים).

19 מצאנו גם את הנוסחות מצטרפין, אינן מצטרפין, (ראה לעיל סעיף 5, והערה 12); אף שנוסחות אלו אינן גורסות כינוי מושא חבור, הן תואמות את מערכת הזמנים המתוארת, שכן צורות בינוני לפנינו.

20 ואם יבקש משהו לקשור את זוקקה של נקדן ק לנודקק (בבניין כבד) שעניינה 'קישור וחיבור' שנודמנה במקור מאוחר (ראה הערה 18 לעיל) יצטרך לגבור על הקשיים האחרים שהעמדנו: השימוש בצורת פֶּעַל

בסיכומו של דבר, המרת ההומוגרפים — זוקקה בזוקקה²¹ — עדות יש בה שקראת משנה זו לא הייתה מאוששת דייה בידי נקדן ק.²²

הכינוי הדבוק לנסתרים זון

10. כלים ט, ו: "כוש שבלע את הצנורה, מלמד שבלע את הדרבן, לבנה שבלעה את הטבעת והן טהורין; נכנסו לאוהל המת — נטמאו, הסיטן הזב — נטמאו, נפלו לאויר התנור הטהור — טימאוהו, נגע בהן ככר של תרומה — טהור". בפרטים אחדים שונה נוסח ק במשנה זו מנוסח הספרים שלנו, שהובא לעיל; לענייננו חשוב פרט אחד: כנגד "הסיטן הזב נטמאו (נטמו)" שבספרים שלנו (וכן בכתבי היד פר, פא, לו, פס, ובד"ר)²³ גורס ק: "הסיטון הזב ניטמו" הנקדן ראה לנקד:

"הסיטון הזב ניטמו" (= הסיטון והזב²⁴ ניטמו).

11. כוונת המשנה ברורה דייה:²⁵ "הצנורה (=הו של כרזל שבראש הכוש) שנבלעה בכוש, הדרבן שנבלע במלמד והטבעת שנבלעה בלבינה למרות שהיו טהורים קודם בליעתם הם נטמאים (ובליעתם אינה מועילה להם) אם נכנסו לאוהל המת או אם הסיטן הזב, ואם נפלו לאויר תנור שהיה טהור, הם מטמאים אותו וכו'". נקדן ק נשתבש קשות בגרסה שלפניו. הוא קרא כאילו לפניו שני דברים נוספים שניטמו: "הסיטון (מהו?) והזב".

12. ברור שאין בין "הסיטון" של סופר ק לגרסת כתבי היד האחרים "הסיטן" אלא הפרש בתנועת כינוי הנסתרים; כאן כינוי הנסתרים הוא זון וכאן הוא הכינוי השגור זן. וכן גרס סופר ק עצמו בתיבה זו גופה בשלושה מקומות אחרים במשנה:

בעבר, העדר צורת בינוני המתחייבת מן ההקשר ויותר מכל להעמיד את גרסת נקדן ק מול כל העדים האחרים ובכללם כ"י פר וכ"י אנטונין בעלי המסורת המהימנה.

21 אין בידינו לקבוע בוודאות מה קרא הסופר שכן הכתיב זוקקה עשוי לזוקקה ועשוי לזוקקה, אך קרוב הדבר שתכונן לצורה הראשונה. מי שמכיר את טיב מסורתו בפרטים אחרים (ראה 'נשכחות בלשון התנאים') לא יפקפק בדבר גם בעניין זה.

22 העדר מסורת מאוששת במשנה זו מסתייעת גם מן השגיאה הנוספת ששגה הנקדן בהלכה זו (ראה להלן סעיף 29). אם כי שם מקור השגיאה הוא כנראה היסע הדעת בלבד.

23 כתבי היד נבדלו זה מזה בוטות:

(א) כפר ובפא מנוקד הסיטן — צורת הפעיל הרגילה של פועלי ע"ו, אך בכ"י פס, מנוקד הסיטן ע"ו שעל-דרך פ"ג.

(ב) כ"י פא גורס ניטמו ללא ניקוד, פר: ניטמאו ופס: נטמאו.

24 כלומר, כיוון לקרוא "זוקב", לפנינו תופעה רגילה של "כתיב וקרי" בכ"י ק. הנקדן נוהג להוסיף את ו"ו החיבור (ואותיות אחרות) בקרי אך לא בכתיב (ראה מש"כ ב'נשכחות בלשון התנאים' סעיף 19 (ד) והערה 66 (ס)).

25 ראה למשל ר"ח אלבק בפרושו על אתר.

”הסיטן²⁶ בידו” (פרה י, ב); ”היו נתונים על גבי הארץ ונגע בהן שלחטאת — טמא, שלקודש ושלתרומה — טהורים, הסיטן²⁶ — רבי יהושע מטמא וחכמים מטהרין” (שם, שם, ו); ”ומודה רבי עקיבא בכשני חציי זיתים שהן תחובין בקיסם והסיטן²⁶ כל שהוא — טהור” (חולין ט, ד).

13. ועוד דוגמא שממין העניין: ”העושה שלושה פטפוטין בארץ וחיברן בטיט להיות שופת עליהן את הקדרה — טמאה, קבע שלושה מסמרין בארץ להיות שופת עליהן את הקדרה, אף על פי שעשה בראשן מקום שתהא הקדרה יושבת טהורה” (כלים ו, א). יש כאן פרט אחד שרוב עדי הנוסח חלוקים בו במשנה זו. פר, פ”א, פס והספרים שלנו: ”אף על פי שעשה בראשן²⁷ מקום שתהא הקדרה יושבת”, לעומת זאת ק, לו וד”ר גורסים: ”בראשון”. וברור שהם כיוונו לקרוא בראשון ב־ֹב במקום ā (בראשון). אבל נקדן ק נשתבש וקרא: בראשון, תיבה שאינה ממין העניין כלל ועיקר (כלום חשב על הראשון שבין שלושת המסמרים שקבע, המספך שלשה הוא שהטעהו?).

14. נבוא ונציין שהחתימה $\bar{o}n$ בכינוי הנסתרים מזומנת במסורתו של סופר ק במקום נוסף במשנה: ”שתי שערות, עיקרן משחיר וראשן מלבין-טהור, עיקרן מלבין וראשן משחיר — טמא” (נגעים ד, ד) סופר ק קורא: ”וראשן ... וראשון...”. שתי צורות הכינוי זו ליד זו (ן, ו-ון). כאן הנקדן לא נתקשה לעמוד על טיבה של הצורה בווא”ו לפני הנו”ן (בהשפעת ההיקרות הראשונה במשנה?) וקרא: ”וראשן ... וראשון ...” (מחק את הווא”ו).

הערות סיכום

15. (א) העדויות שהבאנו לעיל מלמדות של”ח הכירה את הכינוי הדבוק $\bar{o}n$ (ו-ון)²⁷ לנסתרים, כעדותו של סופר ק בשלושה מקומות במשנה,²⁸ הנתמכת מכתב יד לו ומן הדפוס הראשון במשנה כלים ו, א. וקרוב הדבר שהנו”ן גרמה למעתק \bar{a} ל־ֹב. דבר זה מסתייע מכמה וכמה מקבילות. די לנו שנוכיר את ארמית המקרא המקיימת צורות בחולם (במקום קמץ)²⁹ לפני נו”ן, כגון: דְּרֹזָן (דְּרֹזָנָה עזרא ד,

26 נקדן ק ניקד בשלושת המקומות הסיטן על דרך פ”ג, נקדן פר ניקד (בשני המקומות ממסכת פרה) הסיטן. כפי שניקד בכלים ט, ב (ראה הערה 23 לעיל).

27 כן מנוקד בכתבי היד פא, פר ופס (בפא שיי”ן בפתח והאל”ף ניקודה בְּשָׁאן — ראה מש”כ בעדה ולשון ו’ עמ’ 46–49 על ניקודיה של אל”ף נחה).

28 לכאורה אפשר שהכתיב יו”ן מכוון ל־un, אך ראה החומר המובא בהמשך הסעיף מארמית המקרא ומן הסורית.

29 שלוש הדוגמות מכ”י ק נרשמו מכבר על-ידי מהר”ן אפשטיין (מבוא עמ’ 1245). אף הוא מציין דוגמה נוספת מד”ר של המשנה: ”כלי מתכות מטמאין ומטהרין שבורין ... נשבו בו ביום התיכן וחור והיזה עליהם” (כלים יד, ז). לדבריו גרסת ד”ר היא ”התיכון” (במקום התיכן), אך לפי הצילום של הוצאת מקור הגרסה שם היא התיכון ביו”ד לפני הנו”ן, המשקפת צורה אחרת של כינוי הנסתרים (ראה סעיף 17 (ב) להלן).

29 ואין צריך לומר ל־ā (קמץ) היא התנועה המקורית בארמית.

טו); עֲלִיּוֹן (עֲלִיּוֹנִין — דניאל ז, יח); רַעֲיוֹן (רַעֲיוֹנֵי שֵׁם ז, כח ועוד) ואין הכרח לראות צורות אלו פרי השפעה עברית כפי שנטו לראות באוור וליאנדר³⁰ ואחרים; שהרי גם הסורית, שאין בדקדוקה השפעה עברית, מכירה את התהליך הזה: בצד נְסִינָא — "ניסיון", גְּלִינָא — "גילוי", "התגלות", אתה מוצא בה גם נְסִינָא, גְּלִינָא.³¹

16. (ב) דומה אני שניטיב לעשות את נתלה את החילוף $\bar{o}n < \bar{a}n$ בעיצור נו"ן. הדברים אמורים כנגד מה שעשוי להשתמע מדבריו של מהרי"ן אפשטיין (מבוא עמ' 1245) כאילו חילופי התנועה $\bar{o} < \bar{a}$ הם תופעה כללית כלשון חכמים. הוא מביא שם תיבות רבות העשויות, לכאורה, ללמד על חילוף כללי של שתי התנועות. אך חלק מתוכן הן צורות המייצגות o שהוא קמץ־קטן או חולם־חסר המשקפים u מקורית (ולא \bar{a} מקורית),³² או שיש להן תנאים פונטיים מוגדרים כגון מעתק $\bar{a} < \bar{o}$ ליד עיצור גרוני³³ דווקא.³⁴

17. (ג) כיום נוכל לקבוע שכתבי היד של לשון חז"ל מכירים למעשה, שלוש צורות של הכינוי הדבוק לנסתרים:

א. הצורה הרווחת והמוכרת הן (ים), כגון: בִּיתָן / בֵּיתָם ודומיהן.

ב. הצורה הן (ים)³⁴ שנתקיימה בעיקר בכתבי יד עתיקים כפי שכבר קבעו מהרי"ן אפשטיין³⁵ ופרופ' י' קוטשר,³⁶ כגון: וודאין, (= ווּדְאִין) מתירין (= מְתִירִין), מחללין (= מְחַלְלִין) שתוקנה על דרך הצורה הרווחת וּדְאִין, מְתִירִין, מְחַלְלִין וכיו"ב.³⁷

ג. הצורה — ון הידועה לנו, לפי שעה משלושה מקומות בכ"י ק ובמקום אחד מאלה מצטרפים לעדותו כ"י לו וד"ר נאפולי, כפי שראינו לעיל (בסעיפים 10–14).

18. (ד) כאשר אנו מוצאים צורות אחדות המשמשות לעניין אחד, אין אנו יכולים לקבוע אם כולן שימשו במקום אחד ובזמן אחד. היינו, אפשר שצורה פלונית שימשה במקום אחד ולא הייתה ידועה במקום אחר. כבר ראינו שצורות דיאלקטיות

30 ראה H. Bauer—P. Leander, *Grammatik des biblisch-Aramäischen*, Tübingen 1927 עמ' 195–196.

31 השווה Th, Noldeke, *Compendious Syriac Grammar*, לינדרן 1904 סע' 128 B. בעמ' 178.

32 השווה למשל צורת האוכלים ואחייניה שנוכרו שם.

33 כגון עֲלָה < עולה שהוזכר שם אפשטיין. תחת ידי מצויות עוד דוגמאות לא מעטות שממין זה.

34 סוגייה זו — חילופי $\bar{o} < \bar{a}$ — עניין גדול הוא לענות בו. ויש עוד הרבה מה לעשות ומה לומר בסוגייה. בשעה זו הסתפקתי בפינה אחת שלה: המעתק $\bar{o} < \bar{a}$ לפני נו"ן סופית, המסתייע בחומר משוה.

34 הכינוי ים מצוי כבר במקרא אך ככינוי מושא חבור לפעלים "בעתיד" בלבד (ראה קוטשר במקור הנוכר להלן בהערה 36).

35 מבוא עמ' 1244–1245.

36 ראה ספרו "מחקרים" עמ' תנג–תנד, וכן מש"כ בעדה ולשון ו' עמ' 17 ובמאמי בתעודה ספר ג' (הנוכר לעיל בהערה 14) בסעיף 23.

37 ונראה שאף הכתיב התיכין (= התיכין) שנמצא בד"ר נאפולי (ראה הערה 28 לעיל) משקף את הכינוי הזה.

שונות נתגלגלו לטקסט אחד.³⁸ ואפשר שצורה אחת קדומה יותר והצורה השנייה החלה עולה רק בשלהי הדיבור העברי בארץ-ישראל ולא זכתה להתפשט בדיבור ובכתב.^{38א} ולענייננו, אין אנו יודעים את פרטי תולדותיהן של שתי צורות הכינויים החדשות (ין ריזן). מכל מקום ברור שהן לא זכו לתפוצה מרובה בכתב ועל כן אין תמה שרגליהן נדחקו מפני הצורה הרווחת, האופיינית ללשון המקרא נוסח טבריה. 19. (ה) אף במסורתו של נקדן ק לא נהגה אלא הצורה הרווחת ין. משנודמן לו הכינוי יין הוא תיקנו באופן שיטתי וקרא ין. הצורה הנדירה יותר יון לא היתה ידועה לו כלל, במשניות שקריאתן לא הייתה מאוששת בידו הוא נכשל בהבנתן של תיבות שנחתמו בכינוי זה וגלגל מהן ומתוכן צורות משובשות ורחוקות מכוונת העניין; הסיטון במקום הסיטון / הסיטון (=הסיטון/הסיטון). ראשון במקום ראשון (=ראשון).

עֵרָה / הָעֵרָה

20. הפועל ער"ה שעניינו "יציקה והרקה" מזומן בספרות התנאים פעמים הרבה, ובכל מקום הוא משמש בכניין פיעל בלבד. כגון: "עֵרָה דם הפר לתוך (דם) השעיר" (יומא ה, ד). וכן מצינו בסוכה ד, ט ובזבחים יא, ז; בתוספתא זבחים א, י וכן בספרא צו פרשה ד, ג שלוש פעמים; ובכתיב חסר: "ערה" (תוספתא פרה ה, ד) ובכינוי הדבוק לנסתרים: עֵרָן (תמיד ה, ה).³⁹ ביתר הזמנים: בכינוי (מְעֵרָה), בעתיד (יַעְרָה) ובמקור (לְעֵרוֹת) הדבר עולה בוודאות רק ממסורת הניקוד.⁴⁰ במקום אחד בלבד מצינו צורת הפעיל "בטוחה". כוונתי למשנה עבודה זרה ה, ז: "הַמְעֵרָה מכלי לכלי את שְׁעֵרָה ממנו מותר"⁴¹ ואת שעירה לתוכו אסור" זוהי גרסת הספרים שלנו. סופר ק גורס בסוף הפסקה "ואת שהערה לתוכו אסור" ובא הנקדן וניקד שְׁהֵעֵרָה, צורת עבר של הפעיל.

38 ראה מה שכתב מהרי"ן אפשטיין בתרביץ תרצ"ג עמ' 192. וכן הדיון העקרוני של מהר"ש ליברמן בעניין זה בספרו הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה עמ' יב-יג.

38א ראה מש"כ בעניין זה בערה ולשון ר' עמ' 110-111 והערה 25 שם.

39 החומר מן המשנה הוא ע"פ ק: מן התוספתא הוא ע"פ כ"י וינה ומן הספרא הוא ע"פ כ"י רומי 66 (על-פי הקונקורדנציה לספרות התנאים של מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית).

40 ואכן כך מנוקד בק (ובכתיב יד אחרים), הכתיב הוא דר-משמעי: מערה, יערה, לערות יוצא לפיעל מְעֵרָה, יַעְרָה, לְעֵרוֹת ויוצא להפעיל: מְעֵרָה, יַעְרָה, לְעֵרוֹת נהשוה לְעֵלוֹת (=לְהֵעֵלוֹת) ארוכה" כלים א, ה (פעמיים) וכן הוא בק בפר ובפא].

41 בספרים שלנו מצינו "את שעירה ממנו — מותר", אך בהרבה כתיב יד (ובכלל זה בק) מצינו "המערה ממנו מותר" (ראה דוד רוזנטל, משנה עבודה זרה, מהדורה ביקורתית ומבוא, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית ירושלים תשמ"א כך הטקסט עמ' 80 ושם נפתרו ח"ג).

21. מי שנוקק לעדים אחרים יגלה שכ"י ק עומד כאן לכדו, רוב עדי הנוסח גורסים "שעירה" (או בכתב חסר "שערה"). כן מצינו בכתב היד פא, לו, ירושלמי כתב-יד לידן, בד"ר וכן בקטע גניזה אחד, וכן גורסים רוב כתבי היד של הבבלי.⁴² יוצאים מכלל זה קטע משנה מן הגניזה שגרס שהעירה וקטע גניזה של הבבלי הגורס: שהעיר.⁴² גרסת שני הקטעים האחרונים אחת היא, שניהם מכוונים לצורה שְׁעִירָה (באחרון חסרה הה"א הסופית), אלא שתנועת שי"ן הזיקה צוינה באם הקריאה ה"א: שְׁהֵעִירָה וממנה מתפרשת גם גרסת הסופר של כ"י ק שכיוון מן הסתם לקרוא שְׁהֵעִירָה (=שְׁעִירָה). ואין בינה לבין גרסת שני הקטעים אלא חסרון היו"ד אחרי הנו"ן. העדר היו"ד הוא שהטעה את הנקדן לקרוא שְׁהֵעִירָה בהפעיל.
22. ויש להדגיש שבמקומות אחרים כשנודמן לנקדן ק הכתיב שה⁴³ = שָׁ הוא לא נשתבש בו בדרך כלל, אך מאחר שהוא חש בו צד זרות הוא מתעלם ממנו או מוחק אותו. כך הוא נהג במקומות הללו: שְׁהֵשְׁמָחָה (מועד קטן א, ז, הוא נתעלם מן הה"א), שְׁהֵדַרְכָן (ב"ק א, א ע"י שְׁדַרְכָן), שהבתוכו (עדויות א, יד ע"י שְׁבַתוּכוּ), שהנחלקה (שם, ג, ט פעמיים), שהבסורייה (שם, ז, ז),⁴⁴ בכל התיבות האחרונות נמחקה הה"א.⁴⁵ אבל במשנת עבודה זרה הוא טעה לקרוא צורת הפעיל תחת פיעל, מאחר שמסורתו במשנה זו הייתה, כנראה, רופפת ונמצא מקיים צורה שאין לה אחיזה בלשון.

המרת סמ"ך במ"ם סופית

23. מקאות ד, ג: "היו צרורות מתחלחלים בתוכו פוסלים את המקוה ירד לתוכן עפר ונכבש כשר". חלוקות הן הגרסות באשר לפועל האחרון בפסקה. יש גורסים "וונכבש" כמקובל בספרים שלנו. וכן מצאנו בכתבי היד פא, פס ובד"ר, אך כ"י פר גורס "וונגָבֵש" ומעין זה בהוצ' לו: "וונגבס" (זוהי, כנראה, גרסת היד השנייה בכ"י אנטונין גַבֵּס, הכתב מטושטש קמעה, היד הראשונה שם גרסה: וְנִכְבַּשׁ).

42 נתונים אלו לקוחים מחיבורו של ד' רוזנטל (ראה ההערה הקודמת): בעמ' 76 של כרך א' נפלה טעות ביטויט המשנה, נכתב שם "את שהערה ממנו מותר" (גרסת ק) וצריך להיות: "את שהערה לתוכו אסור".

43 על קיומו של כתיב זה (שה=ש) במקרא ובספרות חז"ל העמידנו אפשטיין (מבכוא עמ' 1252) וראה קוטשר רכזי המילון החדש לספרות חז"ל, כרך א', רמת-גן תשל"ב עמ' 33, וכן לאחרונה בתוך הספר של י' נוה 'מקראה על כתיבות יהודיות', ירושלים, תשמ"א עמ' 79, 82, 318 וכן במאמרי מתוך תעודה ספר ג' (הנ"ל בהערה 24) סעיף 11.

44 מהר"ן אפשטיין (שם) מזכיר רק חלק מן הדוגמאות שהבאנו כאן ואף מוסיף עליהן דוגמא נוספת שהמחשֶׁבֶת (חולין ב, ז), אך ברור שבמקרה זה הסופר נתכוון לכתוב שהמחשבה, מתוך גרידה מהמשך המשנה "שהמחשבה פוסלת" וחזר ותיקן תיקון חלקי (ניכר בתי"ו של שהמחשבת שתוקנה מה"א).

45 מענין שכל הדוגמות של שָׁ הידועות לי מכ"י ק זולתי הראשונה נמצאות בסדר נויקין, ארבע מתוכן במסכת עדויות, ושמה יש דברים בגו...

24. הגרסה נכבש (או נכפש) מכוונת לומר "שהעפר נקבע ונעשה מהודק יפה והמים עוברים עליו" (ר' ר"ע מברטנורה על אתר; מעין זה אתה מוצא כבר בפירושו המשנה לרמב"ם⁴⁶) ואילו נַגְבַּס – נַגְבַּש או נַגְבַּס (ר' מלאכת שלמה על-אתר) מכוונת לומר שהעפר נעשה חזק וקשה כגבסיס (כפי שכתב הרא"ש שייחס את הגרסה לרמב"ם ולראב"ד ע"פ עדותו של בעל-מלאכת שלמה⁴⁷). בין כך ובין כך העניין הוא אחד: העפר נעשה מהודק וכבוש (כגבס).
25. גם סופר כ"י קאופמן גרס "ונגבס" שנתקיימה בכמה מן העדים הטובים. אך הנקדן שמסורתו הייתה רופפת במשנה זו, קרא: ונַגְבַּס, נתפרשה לו הסמ"ך כמ"ם סופית.⁴⁸ צורת נפעל של גב"ס נתפרשה צורת בניין קל של נג"ב שנוסף לה כינוי בסופה; וברי שאין מקום לחפש טעם בגרסה זו של נקדן ק.

אֶת / אַת

26. דוגמא נוספת להעדר מסורת במשנה מן המשניות היא קריאתו של נקדן ק בערכין ח, א: "המקדיש את שדהו בשעה שאינה יוכל⁴⁹ אומרים לו: 'פתח אתה ראשון'... מעשה באחד שהקדיש את שדהו מפני רעתה אמרו לו 'פתח אתה ראשון', אמר הרי היא שלי באיטר וכו'". כינוי הנוכח 'אַתָּה' המופיע במשנה זו בספרים שלנו (וכן מצינו בכתבי היד פס וט ובדפוס ליורנו תרפ"ט) מזומן בכתבי היד ק, פא לו וכן בד"ר בצורה הקצרה אַתָּ.⁵⁰
27. נקדן ק טעה וניקד פעמיים "פְּתַח אֶת רֵאשׁוֹן". ראשון המשמש תיאור במשפט "פְּתַח אֶת (אַתָּה) רֵאשׁוֹן",⁵¹ הפך בניקוד ק למושא: "פְּתַח אֶת רֵאשׁוֹן",

46. ראה ההערה הבאה.

47. הרמב"ם גורס נכבש כיוצא בכיורו מתוך פירושו שלו: "ואם נתמלא בעפר והדק קצתה בקצתה עד שנתקשה ושב כחרסית הנה הוא כשר, לפי שכבר סר הבית קבול אשר היה בו אשר שמו כלי וזה הוא כונת אמרו ונכבש וגבסית שם הגבט", נראה שלוש המלים האחרונות הן שהביאו את הרא"ש לקבוע שהרמב"ם גורס ונגבס. "כלומר שנעשה חזק וקשה כגבסיס" (ר' דברי בעל מלאכת שלמה).

48. הדמיון בין סמ"ך למ"ם סופית בכתובת היד של סופר ק הוא דבר ידוע. נראה שזו הסיבה שהנקדן מסמן לעתים את הסמ"ך הסופית בקו מעליה כדי להבדילה מן המ"ם הסופית. השווה למשל הפייס (יוםא ב, ג, ד) אבטיס (שם ג, יא), כאן במקוואות, שלא הייתה בידו מסורת מהימנה, הוא נשתבש בקריאת התיבה.

49. יש נוסח הקורא: "שאיין היובל" (זוהי גרסת הספרים שלנו במשניות הבבלי). הה"א משמשת כנוסח אחד כינוי נסתרת דבוק לתיבה 'שאיין' (שאינה יוכל) ובנוסח אחר הריהו ה"א הידיעה ("שאיין היובל").

50. ברור שמדובר כאן בכינוי הנוכח, ראה למשל רש"י בד"ה 'פתח אתה ראשון' – "בכמה אתה רוצה לפדותה, ומפני ריוח של הקדש שואלין לו תחילה".

51. נקדן פס קרא: "פְּתַח אֶת רֵאשׁוֹן ... פְּתַח אֶת רֵאשׁוֹן", כלום הסגול בפ"א מכוון לציין הגיית השוא כתנועה /e/ או שמא נשתבש וקרא שם עצם: פְּתַח בַּמְקוֹם הַפּוֹעֵל פְּתַח (ראה ערה ולשון ו' עמ' 40 וכן סעיף (4) בעמ' 57–58 שם).

52. י' קוטשר במאמרו 'לשון חז"ל' (ראה מחקרים עמ' פו) ציין ניקוד זה של ק ללא כל הערה והערכה.

ונמצא הנקדן משבש לא רק את ניקוד התיבה אַת אלא גם את התחביר (אַת לפני מושא שאינו מידוע⁵³) ונמצאה כוונת המשפט המקורי מעוותת.

אשגרות ופליטות קולמוס

28. כנגד המשוגות שנדונו לעיל, והעשויות לדעתנו ללמד שמסורת הנקדן רופפת היא פה ופה, מצויות גם מצויות משוגות שאינן אלא פליטות קולמוס ואשגרות. הללו אתה מוצא כמותן בכל כתב יד והן פרי היסע הדעת המזומן לכל מסרן. לפיכך אין בהן כדי לערער דבר ממסורתו של נקדן ק. נזכיר כאן כמה מן הדוגמאות שנזדמנו בכתב היד:
29. נגעים ד, ה: "בהרת כגריס וחוט יוצא ממנה אם יש בו רוחב שתי שערות זוקקה לשער לבן ... שתי בהרות וחוט יוצא מזו לזו אם יש בו רוחב שתי שערות מצרפן" ... הביטוי "אם יש בו רוחב שתי שערות" מופיע פעמיים במשנה זו. במקום הראשון במשנה יש בִּין החי"ת לבי"ת בתיבה רוחב והבי"ת דבוקה לתיבה התוכפת שתי; דבר זה הטעה את הנקדן לקרוא "אם יש בו רוחב שְׁתֵי שערות"⁵⁴, אך אחר־כך תוקן (בידי הנקדן עצמו?): "רוחב שְׁתֵי שערות". בכה"י כמו שהוא לפנינו נמצאים שני הניקודים זה בצד זה; ואינך יודע, לכאורה, איזה מהם קדם.
30. ב"ק ת, א: "החובל בחבירו משום חמשה דברים" סופר ק גרס "משם חמישה דברים", בתיבה הראשונה הוא כיוון לצורה הרווחת אצלו מְשֵם (=מִן שֵם), כפי שאף הנקדן קורא בדרך קבע, כגון: "ואינו חושש מְשֵם רבית" (ב"מ ה, ה), אך כאן במשנת ב"ק (ח, א) הוא שטף וקרא "מְשֵם חמישה דברים".
31. ב"ק ה, א: "שור שנגח את הפרה ... וכן פרה שנגחה את השור". נקדן ק נגרר אחרי הרישא וקרא גם בסיפא בלשון זכר: "פרה שִׁנְגַחָה את השור".

53. נקדן ק עצמו, משנודמן לו מבנה כזה במקום אחר, הוא תיקנו. כוונתי למשנת כתובות א, ו: "הנושא את האשה ולא מצא לה בתולים וכו'", סופר ק גרס: "והנושא את אשה וכו'". הנקדן ראה להוסיף ה"א הידיעה לפני אשה. ויש להעיר על שני פרטים:

(א) יש לתמוה שנקדן ק שראה לתקן במשנת כתובות ולהוסיף ה"א הידיעה (אשה-האשה) לא הוטרד מניקודו של בערכין "פתח את ראשון" (פעמיים!). אפשר שהעובדה, שהופיעה כאן התיבה ראשון שאינה שם עצם רגיל היא שהטעתה אותו לקיים את המכנה התמוה. בין כך ובין כך נראה כביורר שאין לו מסורת מהימנה במשנה זו.

(ב) סופר ק גרס בכתובות אשה ולא האשה לא נשתבש, למעשה, שכן ה"א קיימת בכוח אף שאינה מופיעה בפועל, שהרי דבר ידוע הוא שה"א הידיעה עשויה לשמוט לפני גרונית (ראה מש"כ לעיל בסוף סעיף 1 והמקומות הנרמזים בהערות 4-5).

54. אילו מסורתו במשנה זו היתה מאוששת דייה (ראה הדוגמא שנידונה לעיל בסעיפים 5-9), אפשר שאף משונה זו לא הייתה יוצאת מתחת ידיו.

32. כלים יג, ב: "מכתב שניטל הכותב — טמא מפני המוחק, ניטל המוחק — טמא מפני הכותב", סדר השורות של פסקה זו במשנת ק הוא:

מכתב שניטל הכ'

הכותב טמא מפני המוחק ניטל המ

מוחק טמא מפני הכותב

בשורה הראשונה התחיל הסופר כותב את המלה הכותב ולא השלימה: הכ', לפיכך הוא חוזר וכותבה, כדרכו, בשורה הבאה. כמורכב בשורה השנייה הוא התחיל לכתוב המוחק ואף את התיבה הזאת הוא לא השלים: המ (נכתב רק רובה של המ"ם ללא הזרוע השמאלית שלה). הנקדן ניקד כדין: שְׁנִיטַל הַכּוֹתֵב בשורה הראשונה, אך בשורה השנייה נשתבש וניקד נִיטַלָּה, הה"א של התיבה החלקית המ שנכתבה דבוקה ללמ"ד של ניטל נצטרפה לו לתיבה הקודמת: נִיטַלָּה במקום נִיטַל.

33. ב"ב ג, ד: "שניים מעידים אותו שאכלה שלוש שָׁנִים נימצאו זוממים — משלמים לו את הכל, שָׁנִים בראשונה וּשְׁנָיִם בשנייה וּשְׁנָיִם בשלישית". נקדן ק ניקד: "שָׁנִים (!) בראשונה וּשְׁנָיִם בשנייה וּשְׁנָיִם בשלישית". הוא נגרר, מן הסתם, אחרי "שלוש שָׁנִים" שברישא.

34. אבות ג, ח (ט): "כל השכח דבר ממשנתו". ברור שסופר ק כיוון לקרוא הַשְׁכַּח, כפי שכבר נתפרש במקום אחר.⁵⁵ הנקדן שגה ברואה וניקד הַשְׁכַּח. נראה שלא היתה בידו מסורת מאוששת לצורת הבינוני של שכ"ח בכניין קל. פעמים שהוא קורא שִׁכַּח (כך הוא קורא בפאה ו, יא ושבת ז, א)⁵⁶ ופעמים שהוא קורא שְׁכַּח (כך נהג במשנת מקראות ד, א שלוש פעמים).⁵⁶ אבל באבות הוא הוציא מתחת ידו צורה תמוהה, הוא טפל ה"א הידיעה לצורת עבר:⁵⁷ הַשְׁכַּח.⁵⁸ וברי שאין כאן אלא פליטת קולמוס שנעשתה בהיסע הדעת.

35. התיבה עָנִי וצורות הנקבה שלה הן לעולם בנו"ן חרוקה. כן הוא בניקוד ק (כבמסורות אחרות): עָנִיָּה (קידושין ג, ה במקום הראשון במשנה, במקום השני לא נוקדה הנו"ן). עָנִיִּים (פאה, ה, א), עָנִיּוֹת (כתובות ז, ג) וכן הוא בכל מקום במשנה יותר מששים פעם.⁵⁹ אך פעם אחת מצאנוה בנו"ן קמוצה: "אלמנה בין שהיא עָנִיָּה

55. ראה 'שכחות בלשון התנאים' סע' 29.

56. פרטי הדברים מצויים במקום הנרמז בהערה הקודמת.

57. אין נראה לי שנסתקעה כאן צורת בינוני פִּעַל שהפתח בא בה תמורת הצירי בהשפעת החי"ת. הינו שְׁכַח תמורת שְׁכַח בדומה לצורות שנודמנו, למשל, בעברית נוסח טבריה: נוטע (תהילים צד, ט) רָקַע (ישעיה מב, ה) במקום נוטע, רִוְקַע.

58. מפקפק אני ביותר אם לשון חז"ל הכירה את השימוש בה"א הידיעה לפני פועל, בדומה לצורות הַקְלֹמֵא (יהושע י, כד), הַהֲשִׁיב (עז' י, יד), הַהֲקִדֵשׁ (דה"א כו, כח), הַהֲכִינ (שם ב, כט, לו) שבעברית המקרא. לפיכך אין אנו סבור שיש לראות בניקוד הַשְׁכַּח צורת עבר שבאה לפניה ה"א הידיעה.

59. נזכיר כאן שבמקום אחד במשנה מצאנו כ"ק צורת עניים תחת עניים שבכתבי היד האחרים: "והעניים פודין לעצמן" (עדיות ד, ה), לפי שעה איני מכיר עַד נוסף לגרסה עניים של ק במקום זה. בכל אופן מכ"י ק אנו למדים שעָנִי משמשת כאן בהוראת 'עני', דל ואביון. הוראה זו של ענו הידיעה לנו בלשון המקרא ליד ההוראה הרווחת ('אדם נוח לכריות, לא קשה, לא גס, לא גבוה, צנוע' וכדומה) — ראה למשל מילון

בין שהיא עשירה אין ממשכנין אותה" (ב"מ ט, יג). ונראה שאין ממש בגרסה זו, ⁶⁰ הדגש ביו"ד של עֲנִיָּה ⁶¹ ללמד יצא, שהנקדן נתכוון לנקד עֲנִיָּה ובטעות נשתרבו לו קמץ בנו"ן. ⁶²

36. בכא־מציעי י, ו: "שתי גנות זו על גב זו וכו' ... אמר רבי מאיר: מאחר ששניהן יכולין למחות זה על זה, רואין מהיכן ירק זה חי". זוהי גרסת הספרים שלנו, ונחלקו הספרים בנוסח דברי רבי מאיר, ובמיוחד בארבע התיבות האחרונות: ק: וכי מאחר ששניהם יכולים למחות זה על יד זה מנין ירק זה חייה ואלה נוסחאות כתבי היד האחרים בארבע התיבות האחרונות:

פא ולו: מנין ⁶³ ירק זה חייה

פס: מנין ⁶⁴ זה ירק היה

ד"ר: מאין ירק זה היה

ת: מהיכן ירק זה חי

כוונת הדברים ברורה: "מנין (= מאין, מהיכן) ירק זה חִיָּה (=ניזון, מתקיים). מי שגרס חי במקום חייה, המיר צורה מקורית של לשון חז"ל בצורה המשמשת במקרא. ⁶⁵ העדים שגרסו היה נשתבשו בצורה חִיָּה / חִיָּה שלא הייתה ידועה להם עוד והמירוה בתיבה פשוטה היה שאינה ממין העניין. ⁶⁶ מכל מקום מלת השאלה מִנִּין / מִנִּין הנפוצה כל־כך בספרות חז"ל ברורה דייה, אך נקדן ק טעה והמירה בהומוגרף אחר וניקד: מִנִּין. ⁶⁷

א' כן־יהודה בערך ענו, אינה ידועה לי ממקום אחר בספרות התנאים (ראה מילון יאסטרוב בערך ענו בעמ' 1094 המציין חילוף ענוים / עניים בילקוט שמעוני; חילופי כתיב וקרי בתיבה זו ענוים / ענוים בשני הכיוונים ידועים כבר במקרא).

60 אין כל מקום להניח שאף כאן נרמו לצורה עֲנִיָּה (עֲנִיָּה) בדומה למה שראינו בהערה הקודמת. אילו כיוון הנקדן לקרוא 'ענוה' היה מסב את שתי היודי"ן לואוי"ן ולא היה מטיל דגש ביו"ד השנייה (וראה הערה הבאה).

61 כאשר יש יו"ד דגושה והיא כתובה פעמיים (ואין נפקות לענייננו אם כוונת הסופר לציין בתיבה שלנו את החירק בנו"ן ע"י היו"ד הראשונה והיו"ד השנייה מציינת את היו"ד העיצורית או ששתיהן נועדו מלכתחילה לציין יו"ד עיצורית), אין עקיבות אצל נקדן ק באשר למקום הטלת הדגש: פעמים הוא מטילו ביו"ד הראשונה (כגון עֲנִיָּים — פאה ה, א) ופעמים הוא מטילו בשנייה (שְׁנִיָּה — שביעית ט, ז והַעֲנִיָּים — שם ש, ח).

62 הקמץ בכ"י ק, כמו בכתיב יד אחרים, צורתו צורת פתח שהטילו חירק תחתיו.

63 בכ"י פא יו"ד ונו"ן של התיבה מנין אינן ברורות דיין, בשל כתמים שעל־גביהן.

64 איני יודע מה כיוון הסופר של פס ברי"ש זו?

65 ר' כיוורו של ג' הנמן בעניין זה במאמרו 'האחדה וכידול בתולדות שני פעלים עבריים', ערכי המילון החדש לספרות חז"ל כרך ב' רמת־גן תשל"ד (=קובץ מאמרים בלשון חז"ל, חלק ב', ירושלים תשמ"ב) בעמ' 8-13 של הקובץ.

66 וכבר נקבע שהן מסורת הכתיב והן מסורת הניקוד בכ"י פס לא ניקו מטעויות (ראה עדה ולשון ר' עמ' 34 ועמ' 57-58).

67 מעניין הדבר שאף נקדן פס "כיוון לדעתו" של נקדן ק וניקד: מִנִּין.

דברי סיכום

37. תכלית בירורנו לא היתה להראות שנקדן ק הוא נקדן משבש. מי שסיק דבר זה יטעה בכוונת דברינו וייחס לנקדן ק מה שאין בו. רוב משוגותיו הן אשגרות ופליטות קולמוס ורק מיעוטן מלמד על חוסר ידיעה ממש, ואף משוגות אלו בטלות הן ברוב עצום. ניקודו משקף מסורת קריאה שרווחה בזמנו (קרוב לוודאי באחת מקהילות איטליה);⁶⁸ ניתוחה של מסורת זו גילה שבהרבה מכללותיה ובשפע מתוך פרטותיה היא עולה ומשתלשלת לתקופות קדומות בתולדות המסירה של לשון חכמים,⁶⁹ והדברים ידועים.

התכלית העיקרית של בירורנו היתה לשוב ולהעמיד את מסורותיו של כתב־יד ק זו לעומת זו. דומה אני, שהבירור מראה שיש מקומות בכתב היד, בפרט בסדרים האחרונים של המשנה, שלא היתה לנקדן ק מסורת קריאה מכוונת ומהימנה (לפחות בכמה וכמה משניות) ועל כן יוצאות מתחת ידיו, לעתים רחוקות, צורות תמוהות וצורות שאינן ממין העניין.

38. ואל יהא הדבר הזה מתמיהנו. נראה שהנהגת הניקוד בכתבי היד של המשנה אינה נהגה שקדם למאה התשיעית — ואולי החל ממש רק במאה העשירית — למניין הרגיל. אף מסתבר שניקודם המלא של טופסי משניות התחיל מתפשט ממש רק במאות הי"א והי"ב. ראשוני הנקדנים היו צריכים "לתרגם" בעצמם את ידיעתם שבעל־פה לסימני ניקוד. כאשר הכול היה מוטל על הזיכרון, ברי שמשניות שלא נלמדו דיין, היו עשויות ליפול בהן פה ופה משוגות. בדורות ההם שפר חלקם של מעתיקי האותיות מחלקם של הנקדנים; כותבי הספרים באותיותיהם העתיקו מתוך ספרים שנכתבו בדורות קודמים. משנתעורר ספק בליבם לא היו מסתפקים בבירור דברים שבעל־פה, שכן יכלו "לאתווי ספר וליחזי"; הנקדנים לעומתם היו תלויים במסורת שבע"פ שלהם ושל אחרים. בוודאי היו ביניהם מסרנים דוקנים, אך לא כל המקומות שווים ולא כל המסרנים שווים ואף מידת הידיעה בסדרי המשנה השונים לא הייתה שווה.

39. מצבם של הנקדנים בדורות ההם (המאות ה'ט' והי' ובסמוך להן) יש לדמותו במשהו למצבם של כותבי הספרים באותיותיהם בדורות קדמונים יותר (הרבה לפני שהונהג הניקוד), כאשר המשנה ושאר ספרות חז"ל שנמסרו בע"פ במשך דורות⁷⁰ התחילו נכתבים. אף כאן דיוק המסירה היה תלוי בכוח זכרונו ובידיעתו של המעתיק. אך גם אלה נבדלו מאלה בכמה וכמה דברים: למשל (א) המעתיקים

68 דאה מ' בית־אריה, כתון מ' בר־אשר (עורך) 'קובץ מאמרים בלשון חז"ל' חלק ב', ירושלים תש"ם עמ' 84 ואילך וכן ד' רוטנל בחלק א' של החיבור הנזכר (לעיל הערה 41) עמ' 123 ואילך, והספרות המצוטטת על־ידי שניהם. הדברים אמורים בדרך כלל באשר לכתב של ק, אך נראה שגם הניקוד נעשה באיטליה.

69 ראה משי"כ לעיל בסעיף 3 והספרות המרומזת בהערה 6 שם.

70 ראה בירוניהם של מהר"ן אפשטיין (מבוא עמ' 602 ואילך) ושל מהר"ש ליברמן (יוניית ויונות בארץ־ישראל, ירושלים תשכ"ג עמ' 213–224) בניין כתיבתה של המשנה, פרסומה ומסירתה.

הקדמונים קרובים היו קורבת זמן וקורבת מקום לתקופת חיבורם של הספרים ועדיין לא דבקו במסורתם הרבה מן הסימנים שדבקו במרוצת הדורות בספרות חז"ל.⁷¹ (ב) כנגד זה, הנקדנים שביקשו לנקד את כל המשנה כולה על יותר ממאה ושמונים וחמשה אלף מיליה,⁷² המלאכה שהייתה מוטלת עליהם הייתה קשה יותר ומקפת יותר; מי שבחר לנקדן ניקוד מלא את משניותיו — לפחות מי שניקד ניקוד טברני או ניקוד הדומה לו — נתחייב בהטלת כל סימני התנועות, הדגשים והרפים והמפיק בה"א. מה שאין כן מעתיקי האותיות בלבד, אף אם העתיקו את המשנה כולה הותירו בידי המסורת שבע"פ אלפי נתונים, ובכללם ההבחנה בין מאות רבות של הומוגרפים. ואכן לא מעטים הם ההומוגרפים שהמסרנים נחלקו בקריאתם. כך למשל הכתיב מכתב עשוי למכתב, עשוי למכתב, עשוי לעשוי ולצורות נוספות והמסורות נחלקו בו.⁷³ דבר זה תלוי בעובדה שבשום שלב משלבי התפתחותו לא הגיע הכתיב העברי לדרגה שיבטא את כל ההבדלים בתנועות לגוניהן ואת כל הפרשי ההגיה בין העיצורים.

40. בתוך הרקע המתואר יש להבין את ההבדלים שבאנו לתאר כאן (ובמקום אחר)⁷⁴ בין הסופר לנקדן של ק. סופר ק מסורתו מהימנה ומשובחה; אף נקדן ק מקיים מסורת נאמנה ועתיקת יומין וזו באה לידי ביטוי ברובי קווי הלשון במשנה. אך ניכרים בו, הרבה יותר מבמסורת הסופר, גם סימני האיחור שפקדו את לשון חכמים במרוצת הדורות (תיקונים בהשפעת לשון המקרא ובהשפעת מסורת הלשון שנתגבשה בתלמוד הבבלי,⁷⁵ ודחיקת צורות נדירות מפני צורות רווחות);⁷⁶ עתה גם מסתבר שמתגלים בו פה ופה סימנים של העדר מסורת או של מסורת רופפת. נבוא ונפרש דברינו ונסכם אותם ככמה דוגמות: אם נקדן נתקל בתיבה אמתי במשנה ממשניות סדר טהרות הוא לא יתקשה בניקודה, שכן היא ידועה לו ממקומות אחרים בסדרים הראשונים (ואם ראה לנקד כתיב כלשהו בדרך שונה מדרכו ככל מקום, יש לבדוק אם אין טעמו ונימוקו עמו),⁷⁷ אך אם מזדמנת לו תיבה נדירה או צורה

71 ראה י' קוטשר מחקרים עמ' עד-עה.

72 מספר זה מיוסד על הספירה של מפעל המילון ההיסטורי של הלשון העברית של האקדמיה ללשון העברית.

73 למשל במשנת כלים יג ב בתיבה מכתב: "מכתב שניטל הכותב טמא מפני המוחק" כן קראו פר ופא לעומת זאת ק ופס קוראים מכתב.

74 במיוחד בנשכחות 'בלשון התנאים' וראה בפרט הסעיפים 28-36.

75 על השפעות אלו הרחיב את הדיבור מ"ר פרופ' י' קוטשר ז"ל במקום הנזכר בהערה 71 לעיל. כמוכן, אין להפריז בתיקונים הנזכרים (וראה מאמרי, הטיפוסים השונים של לשון המשנה, העתיד להתפרסם בתרכיץ נג במיוחד מסעיף 48 ואילך).

76 הרחבתי על כך את הדיבור במקום הנרמז בהערה 74 לעיל.

77 כך למשל נקדן ק מנקד את הכתיב חתיכה בכל מקום במשנה חתיקה (בכ"ף דגושה) ורק במקום אחד ניקד חתיקה (בכ"ף רפה): חתיקה יבלתו (פסחים ו, א), שכן מסורת הייתה בידו שיש להבדיל בין חתיקה — "הדבר החתוך", ובין חתיקה — שם הפעולה, דבר שמתאשר ממסורות אחרות (ראה י' קוטשר מחקרים עמ' קלג וכן נשכחות בלשון התנאים' סעיף 35).

נדירה, הנקריה במשנה כולה פעם אחת או פעמיים או למרבה שלוש פעמים בלבד, נדרשת ממנו ידיעה ישירה ולא כוח היקש וכוח העברה ממקום למקום: הכתיב הסיטון⁷⁸ (=הסיט אותם) שאין כמותו במקום אחר בסדרים הראשונים,⁷⁹ לא יטעה בניקודו רק מי שיש בידו מסורת מהימנה ומדוייקת. משוגתו של נקדן ק בתיבה זו מלמדת שלא הייתה בידו מסורת כזאת. והם הם הדברים באשר לקריאת הומוגרפים, אף כאן צריך הנקדן שידע אם מכתב במקום פלוני כמשנה מכוונת למכתב או למכתב⁸⁰ או לקריאה אחרת. צריך הוא שידע למה מכוון הכתיב וזקקה העשוי לזקקה ועשוי לזקקה (ועשוי לזקקה⁸¹ = זקקת); מי שאין בידו מסורת נאמנה עשוי להמיר צורה בחברתה.

כללו של הדבר, נקדן ק אף שהוא מסרן מהימן ומכוון, יש ויש משניות שקריאתן בידו היתה רופפת ומכאן משוגותיו בהן.⁸²

78 ר' לעיל סעיף 10 ואילך.

79 יש להדגיש דבר הנראה פאראדוקסלי. הרבה מקווי הלשון העתיקים של לשון חז"ל נשמרו דווקא בסדרים האחרונים, הללו משום שלא נלמדו חלו בהם פחות ידיים. למשל הכתיב שמי / שמי, שנקרת מהרבה כתיב יד בסדרים הראשונים כמשנה, מצוי עדיין במידה רבה בסדרים האחרונים. או שימוש ש בתפקיד קש לפתיחת פסוקי זמן. מצוי בסדרים האחרונים אפילו בספרים שלנו, אך נעקר מרובי כתיב היד בסדרים הראשונים (ראה "שכחות כלשון התנאים" סעיף 23), או הכתיב יין לציון כינוי הנסתרים (שנידון לעיל בסעיפים 10-19) אינו נמצא בק אלא בסדרים האחרונים (הדברים אמורים גם לגבי הדוגמה הבודדת שנודמה בכ"י לו ובד"ר, ר' סעיף 13 לעיל), ואינו מצוי בסדרים הראשונים. יש עמי דוגמאות רבות כאלו. כנגד זה נראה שרובי המשוגות של מסרנים נקדנים או מסרנים שבע"פ (הדבר ידוע לי ממסורתם של כמה מסרנים מבני העדות השונות) מתגלות דווקא בסדרים האחרונים.

מסתבר שיש לדבר על שני עניינים שונים בשתי תקופות שונות: רובי קווי הלשון העתיקים הנשמרים בסדרים האחרונים מתגלים בטקסט העיצורי (או ליתר דיוק בטקסט באותיותיו) והם עולים ומשתלשלים לתקופות קדומות בתולדות המסירה של "ח עד לתקופת הדיבור העברי בא"י, כשתופעות אלו נעקרו מן המשנה בידו מתקנים הן נעקרו תחילה מן הסדרים שהיו נלמדים יותר. בסדרים ובמסכתות שנלמדו פוחל, תופעות עתיקות רבות נמלטו מידיהם של המתקנים. לעומת זאת בתקופות מאוחרות, כאשר נקדנים ביקשו לנקד את כל המשנה ומסרנים שבע"פ ביקשו (לפעמים נתבקשו) למסור את המשנה כולה, נתברר שבסדרים ובמסכתות שלא נלמדו מזמנות לא מעט צורות שאין יודעים אותן (וברור שאף כאן מתגלות דרגות שונות של ידיעה, או שמא יותר טוב לומר דרגות שונות של חוסר ידיעה). עניין זה שהעירו עליו כאן מחייב הרחבה וביסוס במקום אחר בעיקר כדי להימנע מהכללות, שאין לך דבר יותר מטעה מן ההכללות.

80 ראה הערה 73 לעיל.

81 צורת כינוי זו של הנקבה זקקה אינה קיימת למעשה כלשון התנאים, רק אחותה בחתימה ת: זקקת משמשת בפועל השלם ולא רק בו (ראה סגל עמ' 113). צורות בחתימת ה' משמשות למעשה רק כשמות עצם כגון שומך (כלאים ה, ג) והללו הגויות עפ"ר בצירה בעיין הפועל.

82 הביורר המשווה של הדוגמאות שדננו בהן נותן לנו יסוד לקבוע שסופר ק הוציא מתחת ידיו קריאה מכוונת, היינו למשל הסופר גורס "פתח את ראשון" (ערכים ח, א ר' לעיל סעיפים 26-27). הכתיב 'את' עשוי לאף ועשוי לאף, הסופר שדייקנותו נתגלתה בשפעי פרטים קרא מן הסתם אף כדרך שנוקד בכ"י אחרים (ויש כ"י הגורסים אתה), על כל פנים אין בדינו לחשוך בו שקרא את. או במשנת כלים (ו, א), ראה לעיל סעיף 13 ואילך): "עשעה בראשון מקום שמהא הקדרה יושבת" הכתיב "ראשון" עשוי לראשון ועשוי לראשון. הנקדן טעה וקראו ראשון, אך הסופר כיוון לצורה ראשון (=ראשון), מכל מקום אף אם אין ראות שקרא ראשון אין כל יסוד לקבוע שאף הוא טעה וקרא ראשון.

רשימת הקיצורים

(א) כתבי יד (ודפוסים)
 אנטונין, כ"י אנטונין לסדר טהרות, מהדורה פאקסימילית, ע"פ א"י כץ גנזי משנה, ירושלים תש"ל, עמ' קסח-שיט.
 ד"ר, דפוס ראשון של המשנה, נאפולי (רנב 1942), מהדורה מצולמת ספרית מקורות ירושלים, תש"ל.
 לו — ו"ה לו, מתניתא דבני מערבא על-פי כ"י קמברידג' 1, Add 470 קמברידג' 1883.
 פא — משנה כ"י פארמה דה-רוסי 138, מהדורה פאקסימילית, ירושלים תש"ל.
 פס — משנה כ"י פאריס 329-328 בספריה הלאומית בפאריס, מהדורה פאקסימילית, ירושלים תשל"ג.
 פר — משנה סדר טהרות, פארמה דה-רוסי 497, מהדורה פאקסימילית, ירושלים תשל"א.
 ק — משנה כ"י קאופמן A50 מהדורה פאקסימילית, ירושלים תשכ"ח.
 ת — משנה כתב יד תימני — נזיקין קדשים טהרות (הספריה הלאומית בירושלים מס' Heb4^o 1336) מהדורה פאקסימילית ירושלים תשל"ל.

(ב) ביבליוגרפיה

אפשטיין, מבוא, י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח.
 בר-אשר, צורות נדירות, משה בר-אשר, 'צורות נדירות בלשון התנאים', לשוננו מ"א תשל"ז עמ' 83-102 (=קובץ מאמרים בל"ח חלק ב' תש"ם עמ' 123-142).
 בר-אשר, 'נשכחות בלשון התנאים', מ' בר-אשר 'נשכחות בלשון התנאים', בין הסופר לנקדן של כתב יד קאופמן של המשנה (בירור ראשון) בתוך מחקרי לשון, מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תש"ם עמ' 83-100.
 בר-אשר מבוא כ"י פר, מ' בר אשר מבוא כ"י פר משנה כתב יד פארמה ב' לסדר טהרות דבר' מבוא, ירושלים תשל"א (=קובץ מאמרים בלשון חז"ל חלק א' תשל"ז עמ' 166-185).
 בר-אשר עדה ולשון ו', מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה, עדה ולשון ו', ירושלים, תש"ם.
 ילון מבוא, ח' ילון מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד.
 סגל, מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה; ירושלים, תרצ"ו.
 קושטר מחקרים, י' קושטר מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז.